

ПОГЛЯДИ ПРОФЕСОРІВ УНІВЕРСИТЕТІВ НА ПРОБЛЕМУ УПРАВЛІННЯ ВИЩИМИ НАВЧАЛЬНИМИ ЗАКЛАДАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті представлено погляди професорів університетів на механізм управління вищими навчальними закладами Російської імперії. Встановлено різноманітність поглядів професорів на функціональні обов'язки та розподіл повноважень у внутрішньоуніверситетській системі управління, виборність посад. З'ясовано, що магістральною ідеєю поглядів ліберальних професорів було повернення до принципів університетської автономії, задекларованих у Статуті 1863 р. Проаналізовано погляди консервативних та демократичних викладачів на розширення університетської автономії.

Ключові слова: управління, університети Російської імперії початку ХХ ст., автономія, університетський статут, професор, механізм управління вищим навчальним закладом, періодика.

ВЗГЛЯДЫ ПРОФЕССОРОВ УНИВЕРСИТЕТОВ НА ПРОБЛЕМУ УПРАВЛЕНИЯ ВЫСШИМИ УЧЕБНЫМИ ЗАВЕДЕНИЯМИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (НАЧАЛО ХХ ВЕКА)

В статье представлены взгляды профессоров университетов на механизм управления высшими учебными заведениями Российской империи. Отмечается множественность взглядов профессоров на функциональные обязанности и распределение полномочий у внутриуниверситетской системе управления, выборность должностей. Установлено, что магистральной идеей взглядов либеральных профессоров было возвращение к принципам университетской автономии, задекларированных в Уставе 1863 г. Проанализированы взгляды консервативных и демократических преподавателей на расширение университетской автономии.

Ключевые слова: управление, университеты Российской империи начала XX века, автономия, университетский устав, профессор, механизм управления высшим учебным заведением, периодика.

The article presents the views of representatives the professors' University of Russian empire on the universities control mechanism. The diversity of professors' views on responsibilities and division of responsibilities in the interuniversity management system, election of posts were determined. It was found that the main idea of liberal professors' views was the return to the principles of university autonomy declared in the Regulations of 1863 year. The views of conservative and democratic teachers to expansion of university autonomy were analyzed.

Keywords: management, universities of Russian empire in the early twentieth century, autonomy, university regulations, professor, universities control mechanism, periodicals.

Постановка проблеми. Рубіж XIX – XX століть – час бурхливих суспільно-політичних процесів та швидкої політизації суспільства. Університети, вищі навчальні заклади, як місця найбільшої концентрації інтелектуальних сил країни, безумовно, здійснювали вплив на формування світогляду студентів. Водночас зауважимо, що вплив професорів виходив за межі аудиторій. Цьому сприяла їх видавнича та просвітницька діяльність, робота в органах місцевого самоврядування – все це надавало можливість транслювати свої погляди та переконання у значні прошарки суспільства. Між тим, політичні переконання університетських викладачів та бачення перспектив розвитку вищої освіти були різноманітними – вже в перші роки XX століття відбулася відчутна поляризація професорсько-викладацького корпусу. Період другої половини XIX – початку XX століття став не лише періодом зміцнення університетської системи на

території українських земель, що входили до складу Російської імперії, а й початком активного обговорення «університетського питання» на сторінках багатьох видань.

Аналіз досліджень і публікацій. На початку ХХ століття опубліковано значну кількість робіт, присвячених проблемам реформування вищої освіти Російської імперії. Водночас чимало публіцистичних матеріалів, авторами яких були професори університетів, знаходимо на сторінках тогочасних часописів. Упродовж останніх років поживався інтерес до історії університетів, про що свідчать наукові розвідки вітчизняних учених Л.Д. Зеленської [4], С.М. Куліша [6], С.І. Посохова [7]. Однак, якщо ми перейдемо до історико-педагогічного дискурсу, то зіткнемося зі значними труднощами, адже дослідження поглядів професорів університетів на проблеми управління вищими навчальними закладами Російської імперії не були предметом окремого наукового аналізу.

Тож метою статті є дослідження поглядів професорів університетів на проблему управління вищими навчальними закладами Російської імперії.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці ХІХ – початку ХХ століття дедалі відчутнішими ставали недоліки системи вищої освіти, а професори університетів глибше вдумувалась у зміст і причини студентських виступів та заворушень. Страйки студентської молоді змусили професорсько-викладацький корпус загострити свою і суспільну увагу на причинах «університетської кризи» та шукати заходи щодо її подолання. В цілому погоджуючись із тим, що першочерговим завданням було «заспокоєння» академічного життя, викладачі різних ідейно-політичних поглядів по-різному сприймали події, пов'язані зі змінами в управлінні вищими навчальними закладами та висловлювали різні точки зору стосовно трансформаційних змін у сфері вищої освіти загалом.

На початку ХХ ст. ліберальні професори були особливо діяльною частиною суспільної опозиції самодержавству. Беручи участь у ліберальних виданнях, земському русі, вони тим самим висловлювали свою суспільно-політичну позицію. Всупереч забороні, багато професорів, які поділяли ліберальні погляди, контактували зі студентством. Не виступаючи прямо проти уряду або державного курсу, вони, тим не менш, вважали за необхідне проведення послідовної та глибокої модернізації освітньої системи.

Незважаючи на обмежені академічні права, професори, на відміну від студентів, мали можливість виражати свої погляди щодо реформ вищої школи, публікуючи статті у періодичних виданнях – журналах і газетах. Особливою популярністю серед професорів користувалися журнали «Слово», «Русская мысль», «Вестник Европы» та ін. Одним із яскравих і особливих явищ, що мали безпосереднє відношення до ліберальних професорських кіл, був нелегальний журнал «Освобождение», що видавався професором П.Б. Струве з 1902 р. З першого ж номера журнал став приділяти велику увагу питанням життєдіяльності вищої школи та державній освітній політиці.

Для представників учених-лібералів (серед них: В.І. Вернадський, брати С.М. і Є.М. Трубецькі, О.О. Кізеветтер, П.І. Новгородцев, В.І. Гер'є, В.О. Ключевський, А.С. Фамінцин, О.О. Шахматов та ін.), був характерний широкий погляд на необхідну реформу освіти: у полі їхньої уваги були всі питання академічного життя.

Основною проблемою, що хвилювала професорів, було «студентське питання». Саме ця проблема спричинила велику кількість публікацій, однак викладацький корпус не міг ігнорувати того факту, що студентські страйки стали ефективним способом зупинки наукового та педагогічного процесу у вищій школі по всій країні, а не лише в окремо взятому університеті. Реакція уряду на подібні протестні явища була такою:

загрожували ліквідувати останні привілеї вищої школи в державній системі, ліквідувати останні залишки академічної незалежності університетів, поставити ліберально налаштованих професорів у ще більш підлегле та залежне становище від чиновництва.

У періодиці розглядалося питання негативного ставлення студентства до урядових заходів в академічній сфері. Так, у статті «Что делается и что делать в русских университетах?» підкреслювалося, що «діяльність чиновників міністра народної освіти П.С. Ванновського і наявність статуту університетів 1884 р. викликають ворожість і опір з боку студентства». Саме це «призвело до загострення ситуації, збільшення покарань студентів аж до застосування «Тимчасових правил» і масових відрахувань студентів у 1899 р.» [13, с. 3].

На думку академіка А.С. Фамінцина, ніякі заходи не змогли б вирішити проблему студентських бунтів. Будучи впевненим у тому, що безлади викликані «зовнішніми» причинами, які не залежали від вищих навчальних закладів, він пропонував дозволити студентські зібрання поза стінами університетів під контролем з боку держави [12, с. 255].

Професором Д.Я. Самоквасовим був проаналізований «Проект студенческих учреждений» Міністерства народної освіти. Цей проект передбачав розширення студентських організацій, однак безпосереднє керівництво ними належало доручити професорській колегії та «навчальному керівництву» [8]. У підсумку, детально розглянувши документ, учений дійшов висновку, що його «можна визнати недоцільним у всіх частинах».

На думку Д.Я. Самоквасова, який особливо уважно порівнював західну і вітчизняну системи вищої освіти, «докорінна реформа російських університетів, заснована на автономії університетських професорських корпорацій, повинна так організувати устрій російських університетів, утримуваних на кошти державної казни, щоб вони, як і німецькі

університети, служили засобом впорядкування життя університетського і державного, розширення корисних знань і народного добробуту, а не були вогнищами космополітизму, руйнівних учень і безмежного лібералізму» [8, с. 12].

Вказуючи на фундаментальні причини кризи, яка вразила систему вищої освіти на початку ХХ ст., професори висували ідеї реформ, які, на їхню думку, необхідно було провести з метою нормалізації ситуації та ліквідації недоліків Статуту 1884 р. Усі концепції реформ вищої школи так чи інакше виходили з теоретичного обґрунтування цілей і завдань функціонування вищих навчальних закладів і, насамперед, університетів. Існувало дві основні точки зору.

Відповідно до першої з них, університети були не більше ніж освітніми інституціями, основним завданням яких було навчання молоді. Професори, відповідно, були викладачами, до обов'язків яких входила передача знань студентам згідно із встановленими і затвердженими програмами. Подібної позиції дотримувалися консервативно налаштовані професори і чиновники.

Друга точка зору на університети полягала в розумінні їх як науково-педагогічних інститутів, головними завданнями яких була наукова діяльність та виховання молодого покоління вчених. Подібної концепції дотримувалися ліберальні вчені. Найбільш чітко її охарактеризував академік А.С. Фамінцин: «Головною турботою університету має бути прагнення обставити найбільш гідним і повним чином викладання чистого знання згідно з останнім словом науки» [12, с. 243].

Виходячи з цих двох позицій, професори наводили свої аргументи щодо реформи системи освіти.

Наріжним каменем і теоретичним підґрунтям реформи системи управління вищими навчальними закладами в поглядах ліберальної

професури було повернення до принципів університетської автономії, задекларованих у Статуті 1863 р.

Переважною більшістю ліберальних професорів університетська автономія вважалася тим головним засобом, який дав би істотний поштовх до подальшого розвитку системи вищої освіти. Вже після набуття в 1905 р. університетами автономії, професор Ф.Ф. Зелінський зазначав, що в перші роки ХХ ст.: «велика кількість питань, що розглядалися професорами як заходи з розвитку вищої школи, були поверненням до ідеалів Статуту 1863 р.» [5, с. 62-64]. Професор В.І. Вернадський, вказуючи на особливий інституціональний характер університетів, які існували і діяли незалежно від суспільно-політичної ситуації, єдиною реальною основою для реформи вищої школи вважав саме автономію. «Така реформа може бути проведена при всякого роду зовнішніх умовах, так як університетська автономія не пов'язана з формою державного або суспільного устрою», – писав учений [1, с. 2].

Після першого всеросійського студентського страйку (1899 р.) професорами Московського університету була написана записка, спрямована Міністру народної освіти Н.П. Боголепову. Вона була підписана десятьма професорами: В.І. Вернадським, П.Г. Виноградовим, Н.Д. Зелінським, І.М. Сеченовим, Н.І. Стороженком, К.А. Тімірязєвим, Н.А. Умовим, А.І. Чупровим, А.Н. Шварцем, Ф.Ф. Фортунатовим, – і стала пізніше відома як «записка десяти професорів» [3].

Основною ідеєю цього документа стало обґрунтування необхідності якнайшвидшого введення принципів університетської автономії у сфері вищої освіти. Думка вчених була категоричною: університетське самоврядування мало стати основою для заспокоєння студентства та нормалізації академічного життя. У записці зазначалося: «... Згуртована самоврядна університетська корпорація буде силою, здатною здійснювати моральний вплив на студентів і захистити порядок» [3, с. 14]. Висувалися

також конкретні заходи, наприклад, уведення професорського дисциплінарного суду.

За принцип університетської автономії виступали практично всі ліберальні професори, але теоретиком і головним провідником цієї ідеї в життя вважався професор, згодом ректор Московського університету С.М. Трубецькой. У ряді публікацій і записок учений висловлював свою точку зору на майбутнє вищої освіти.

Статут 1884 р. розформував професорську корпорацію і передав усю владу у вищих навчальних закладах чиновникам, що призвело до зниження якості університетської освіти: «безмовна «рада» професорів відіграла чисто декоративну роль, не маючи ніякого справжнього значення в університетському житті» [11, с. 85].

На думку С.М. Трубецького, дезорганізація університетської освіти виразилася в тому, що спокійне академічне життя було порушене під впливом бюрократичних причіпок і переслідувань чиновників. «Окремі викладачі піддавалися і продовжують піддаватися дріб'язковому, прискіпливому переслідуванню, деякі видатні професори були звільнені, інші самі пішли, стомлені, роздратовані, ображені, – у тому числі кілька великих учених, які продовжили свою наукову та викладацьку діяльність за кордоном. «... Сам факт їхнього звільнення ще більше зменшує престиж університету в очах освіченого суспільства», – заявляв тоді С.М. Трубецькой [11, с. 85].

Складне становище, що склалося в університетах, ще більше ускладнювалося загальним консервативним курсом державної освітньої політики. Водночас С.М. Трубецькой був переконаний у тому, що автономія становить «природне право університету» [11, с. 13], без якого він не може розвиватися, так як позбавляється морального авторитету в очах суспільства. Причому С.М. Трубецькой неодноразово підкреслював, що автономія не є самоціллю, а навпаки, стане основою для цілком

конкретних кроків для вирішення нагальних проблем студентства та професури. Тобто, застосування принципу незалежності університетів від уряду, а професорських колегій – від адміністрацій дозволило б домогтися цілком конкретних результатів: заспокоєння молоді, розвитку науково-педагогічного процесу та ін.

Разом з тим необхідно підкреслити, що С.М. Трубецькой не обмежувався лише закликом до автономії університетів. Він вважав, що університетська автономія – досить складна юридична система, що потребує детальної розробки, і стверджував, що необхідно розробити внутрішньоуніверситетський регламент. На його думку, щоб професори не перетворювалися «у старшин студентського клубу», недостатньо ввести лише виборні засади, необхідно ще правильно розставити акценти між власне принципом автономії та управлінням університетом.

Ідеї С.М. Трубецького доповнював і розвивав його брат – професор Київського університету Є.М. Трубецькой. На його думку, університетська автономія повинна була виражатися, в першу чергу, в реалізації принципу самоврядування та самопоповнення професорської колегії. Він зазначав, що сама можливість призначення на професорську посаду без розгляду справи в Раді робила з учених не більше, ніж рядових чиновників міністерства освіти. При цьому тільки професорська колегія була досить компетентна і професійна для того, щоб об'єктивно оцінити рівень підготовки кандидата на посаду. Професори були відсторонені і від управління закладом: «Забравши у ради університету право обирати ректора, деканів та інспектора, статут 1884 р. зняв із професорів усяку відповідальність за порядок в університеті, а тим самим послабив і дискредитував університетську владу, а, замість підтримки у своїй діяльності, нерідко стикається з опозицією з боку професорів» [10, с. 18].

Свою думку щодо управління університетами висловив і П.Г. Виноградов. З його погляду, університет був просвітницьким

інститутом, чия діяльність ґрунтувалася на принципах самоврядування. Лише їх послідовна реалізація забезпечувала нормальні взаємини між урядом, професурою і студентством. Професор П.Г. Виноградов висловлював думку, яка була дуже характерна для всієї ліберальної професури: «... Правильне і повноцінне вирішення університетського питання має здійснитися в сенсі розвитку його просвітницьких завдань і самодіяльності, і в той же час – зміцнення його внутрішньої організації» [2, с. 539–540].

Отже, реформа управління вищими навчальними закладами, яку пропонували ліберальні професори, зводилася до таких положень. Основою, теоретичним фундаментом перетворень мав стати принцип університетської автономії. Більш конкретно він передбачав повну свободу «у виборі ректора, декана, професорів та інших посадових осіб», «розподіл бюджету» навчального закладу [12, с. 245]. Суттєві пропозиції були щодо заходів з організації більш доступної вищої освіти в цілому: відкриття нових державних і приватних вищих навчальних закладів, організації загальноосвітніх коротких курсів з певних циклів наук.

Найбільш глибоко устремління ліберальної професури висловив С.М. Трубецької: «Я вкажу, чого домагаються ... університетські діячі. По-перше, перетворення університету на засадах автономії. По-друге, «...» питання про інспекцію. По-третє, питання про заснування курсового поділу і розвиток вільного викладання» [11, с. 37].

Досить близькими до поглядів лібералів на майбутнє вищої школи й управління нею були нечисленні професори, які дотримувалися демократичних поглядів. Яскравим представником став професор Московського університету К.А. Тімірязєв. Його стаття «Академические свободы. Мысли вслух старого профессора» [9] стала виразом ідейно-політичних і академічних устремлінь ученого.

Професор К.А. Тімірязєв розглядав університети з точки зору соціокультурного розвитку Росії і Заходу. Відзначаючи досягнення західної культури, він виділив університети як «особливий фактор цивілізації», який у принципі не може функціонувати без широких громадянських свобод. Засновані на принципах автономії, західні університети були «цілком пересажені на наш ґрунт». Таким чином, головною вимогою професора стало повернення повної автономії університетам, як адміністративної, так і науково-педагогічної. Необхідно відзначити, що ця вимога була «засобом здійснення набагато важливішого загального блага – забезпечення одного з корінних і первинних джерел вільної думки – свободи викладання» [9, с. 2].

Принцип свободи викладання розумівся вченим в широкому значенні – як відсутність адміністративного регулювання наукової діяльності, право університетських колегій обирати своїх членів, відсутність цензури. Професор писав, що гласність не тільки зіграє на користь вітчизняній науці та педагогіці, а й привнесе в діяльність професорів почуття додаткової відповідальності, забезпечивши «розумовий і моральний рівень представників університетської науки» [9, с. 2].

Професором К.А. Тімірязєвим були виокремлені конкретні заходи, необхідні щодо зміни статусу професорської колегії та регламенту її діяльності в університетах. В університетських колегіях не повинно залишатися ні однієї посади, яку призначають. Ректор, декан, голови рад повинні бути виборними. Крім того, професор наполягав на ліквідації не просто деяких положень Статуту, а й «звичаїв», тобто широко поширеної протизаконної практики, пов'язаної з необхідністю отримання схвалення попечителя навіть із незначних питань. З погляду К.А. Тімірязєва, надання повних прав і свобод суспільству в Росії цілком може початися із введення автономії вищих навчальних закладів, діяльність яких органічно пов'язана

з принципами самоврядування та самоорганізації. Відповідаючи на можливі заперечення консерваторів, професор категорично заявляв: «Я знаю вічні розмови про передчасність, про непідготовленість. Але хто ж винен, що за ціле майже людське життя нічого не зроблено для цієї підготовки і ми тепер стоїмо ще далі від мети, якої все одно не минути. За цей час важкий перехідний період був би давно за плечима» [9, с. 2].

Консервативна частина професорів займала особливу позицію з питання управління вищими навчальними закладами. Одним із яскравих її представників став К.П. Яновський. Він був попечителем Кавказького навчального округу (1878–1900 рр.), для нас важливо проаналізувати його точку зору на проблеми адміністративного керівництва в порівнянні з професорською.

Основою освітньої концепції К.П. Яновського стало формулювання завдань діяльності вищих навчальних закладів: «належний розвиток у юнацтва поваги до особистості своєї власної та інших, .. сили волі і міцних переконань щодо необхідності виконання обов'язків, покладених на них законом» [14, с. 1]. Таким чином, підкреслювалося функціональне становище університетів у державній системі: головне їх завдання – підготовка кадрів чиновництва. Виходячи з виховних завдань, у навчальних закладах слід було надати особливого статусу інспекції як наглядовому органу. Інспектором повинен був ставати досить освічений і компетентний у питаннях освіти фахівець. К.П. Яновський вважав, що університети зобов'язані нести повну відповідальність за своїх вихованців, як у стінах установи, так і в позанавчальний час [14, с. 4]. Таким чином, підтверджувалася необхідність збереження (і навіть посилення) ст. 48 Статуту 1884 р., згідно з якою інспектор університету повинен був виконувати і поліцейські функції стосовно студентів.

Погляди К.П. Яновського були характерні для всієї консервативної думки Росії початку ХХ століття. Відзначимо, що консерваторами

критикувався і уряд, заклопотаний лише посиленням військового потенціалу.

У цілому консервативні педагоги вважали за необхідне провести реформу освіти, але у відмінному від поглядів ліберальної професури напрямку: посилити дисципліну у вищих навчальних закладах, зробити освітню політику більш послідовною і державницькою.

Аналіз низки публікацій з питань управління університетами початку ХХ століття дозволив зробити такі висновки. Професори вважали питання реформи системи управління вищими навчальними закладами одним із найбільш актуальних і виносили обговорення необхідних перетворень за рамки академічної сфери. У їхніх публікаціях розглядалися всі складові системи вищої освіти: наукова, навчальна, адміністративна.

Можна виділити кілька ключових моментів, які особливо хвилювали професорів. Перший – становище студентства у вищих навчальних закладах, причини широких масштабів студентського руху і заходи для припинення його розширення та політизації. Другий – університетська автономія як основоположний принцип розвитку вищої школи. Третій – становище професорів, принцип самоврядування професорських колегій і невтручання адміністрації в науково-педагогічну діяльність викладачів.

Фундаментальною основою для всіх проектів перетворень став погляд на функціональні обов'язки та розподіл повноважень, виборність органів та посад у внутрішньоуніверситетській системі управління.

Ліберальні професори розглядали всі аспекти майбутньої реформи. Критикуючи урядовий курс, вони наполягали на тому, що тільки університетська автономія дозволить подолати проблеми, які істотно загострилися в академічній сфері на початку ХХ століття.

Консервативні викладачі виступали опонентами ліберальній більшості, вважаючи, що розширення університетської автономії тільки зашкодить навчальному процесу. Основною функцією вищих навчальних

закладів, на їхню думку, була навчальна діяльність, тобто навчання і виховання молоді. Незважаючи на те, що консерватори не підтримували беззастережно урядовий курс і навіть критикували владу за нерішучість і непослідовність, прояви лібералізму в університетах розцінювалися ними як «свавілля».

Професори, які дотримувалися демократичних поглядів, ставили систему освіти в безпосередню залежність від суспільно-політичних умов. Перетворення держави в цілому, на їхній погляд, могло початися саме з надання демократичних прав і свобод університетам.

Таким чином, погляди професорів на проблему управління вищими навчальними закладами, висловлені на початку ХХ століття, залишаються актуальними і сьогодні, потребують подальшого неупередженого розгляду і вивчення.

Список використаних джерел:

1. Вернадский В.И. Об основаниях университетской реформы / В.И. Вернадский – М., 1901. – 19 с.
2. Виноградов П.Г. Учебное дело в наших университетах / П.Г. Виноградов // Вестник Европы. – 1901. – Т. 5. – Кн. 10. – С. 537–573.
3. Доклад комиссии, избранной Советом Императорского Московского Университета 28-го февраля 1901 года, для выяснения причин студенческих волнений и мер к упорядочению университетской жизни. – М. – 1910. – 21 с.
4. Зеленська Л.Д. Учена рада університету: історія, теорія, досвід : монографія /Л. Д. Зеленська ; Харк. нац., пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. – Х. : ХНАДУ, 2011. – 480 с.
5. Зелинский Ф.Ф. Vivat universitas. Университетский вопрос в 1906 г. / Ф.Ф. Зелинский // ЖМНП. – 1906. – Ч. IV. – С. 62-64.
6. Куліш С.М. Участь харківської професури у створенні університетського статуту 1863 р.: спроба актуалізації історичного досвіду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/296>

7. Посохов С.І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії / С.І. Посохов. – Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2006. – 386 с.
8. Самоквасов Д.Я. Проект студенческих учреждений / Д.Я. Самоквасов. – М., 1901. – 37 с.
9. Тимирязев К.А. Академическая свобода (мысли вслух старого профессора) / К.А.Тимирязев // Русские ведомости. – 1904. – № 330. – 27 нояб. – С. 23.
10. Трубецкой Е.Н. К вопросу о причинах беспреестанно возникающих в наших университетах беспорядков / Е.Н. Трубецкой. – 1899. – СПб., 1902. – 44 с.
11. Трубецкой С.Н. Собрание сочинений кн. Сергея Николаевича Трубецкого. Т. 1. Публицистические статьи, напечатанные с 1896 г. по 1905 г. включительно / Трубецкой С. Н. – Москва : Типография Г. Лиснера и Д. Собко, 1907. – 513 с.
12. Фаминцын А.С. Накануне университетской реформы / А.С.Фаминцын // Мир божий. –1903. – № 1. – Отдел 1. – С. 243–257.
13. Что делается и что делать в русских университетах? // Освобождение. – № 2. – 1902. – С.3.
14. Яновский К.П. Еще к вопросу о высших учебных заведениях и об университетах в особенности. (По поводу статьи В.И. Сергеевича) / К.П. Яновский. – СПб., 1900. – 19 с.